

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Kerk in de samenleving

J.H. Kuiper ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven</i> - J.H. Kuiper Kerk in de samenleving	I
<i>Meditatief</i> - E. Brink Veilig in zijn tent	4
<i>Wandelen met God</i> - B. Luiten Representatie	5
<i>Achtergronden</i> - P. Houtman Erfzonde in de structuren van ons bestaan	7
<i>Aan de Broederweg</i> - E.A. de Boer Het copyright van de Bijbel	11
<i>Meegelezen</i> - T. Groenveld Verbondenheid	14
<i>Lied van de week</i> - A. de Heer Liedboek 364 'Laat ons als Jezus' jongren'	15
<i>Uit de Kerken</i>	

Terwijl de ene hooggeleerde in Zwolle een symposium leidde over de rol van de kerk in de samenleving en de nieuwe mogelijkheden (prof. dr. Roel Kuiper), waarschuwde even verderop in Nunspeet de andere hooggeleerde (prof. dr. George Harinck): laat je als kerk hiervoor niet inpakken.

Het symposium in Zwolle heb ik meegemaakt; van de waarschuwing van dr. Harinck heb ik alleen kennis via de media. Beide vonden plaats op vrijdag 18 september. Er verandert wel veel in de rol van de kerk binnen de samenleving, maar is dit allemaal zo positief? Voeg daarbij dat kamerleden prangende vragen hebben over subsidie aan onder andere het Scharlaken Koord, een instelling die zich inzet voor prostituees vanuit een christelijke hoek. Een kol-kende soep. Mogelijkheden genoeg voor de kerk, maar moet je blij zijn met die vernieuwde aandacht?

Samenlevingsvraagstukken

In Zwolle is het Centrum voor Samenlevingsvraagstukken actief. Het hoort bij de Gereformeerde Hogeschool en houdt zich bezig met 'sociaal-maatschappelijke situaties waarin mensen en hun verbanden extra ondersteuning of begeleiding nodig hebben'. Inmiddels heeft het Centrum voor samenlevingsvraagstukken een mooie reeks onderzoeken gepubliceerd die kan helpen je houding te zoeken

als kerk of instelling binnen de Nederlandse maatschappij van deze dagen. Het richt zich vooral op maatschappelijke problemen en daarbij komt de rol van de kerk aan de orde. Licht in de nieuwe wetgeving, de Wet Maatschappelijke Ondersteuning een kans voor de kerk en voor de diaconie? Vrij breed wordt dit opgepakt door diaconieën van diverse kerkgenootschappen in Nederland, al dan niet vertegenwoordigd in een diaconaal platform dat in gesprek gaat met de plaatselijke overheid. Daar ligt nu net de vraag. Zoals een Christenunie wethouder opmerkte; als een kerk/diaconie/instelling uitvoert wat wij willen, kunnen ze aankloppen voor subsidie. Hoe gaan we als kerken om met dat toegeworpen bot.

Visie gevraagd

Ik kan me wel wat voorstellen bij de waarschuwing van prof. Harinck. Voor je het weet, word je door de plaatselijke overheid ingepakt voor hun eigen doelen. Daar komt nog bij dat meedoen in een platform, al is het maar overleg over praktische zaken, al snel getrokken kan worden in een soort kerkelijke eenheidsroes die verder beslist niet aan de orde is: wat is het mooi dat we samen optrekken op deze punten. Maar de zondagse boodschap verschilt verder nogal.

Hier speelt een rol dat de overheid landelijk beleid maakt dat praktisch uitgevoerd wordt in de burgerlijke gemeenten. Er zit een visie achter op de zorgzame samenleving. Dat is natuurlijk prachtig, al is het ook ingegeven doordat de verzorgingsstaat onbetaalbaar bleek. Daar zit een knelpunt. Je kunt als overheid bijvoorbeeld wel duidelijk maken dat het goed voor iedereen is om aan het werk te blijven, ook voor afgekeurde vijftigplussers bijvoorbeeld, maar als de maatschappij nog niet rijp is voor reïntegratie van die mensen in het arbeidsproces, komen ze tussen wal en schip terecht, een weinig comfortabele positie. Achter het ideaal van de zorgzame samenleving dat een vertaling kreeg in de WMO, zit een leger wordende schatkist. Je kunt dan wijzen op de zich verleggende geldstromen. Maar op het symposium in Zwolle werd wel duidelijk dat subsidie voor de organisatorische kant van de hulpverlening er niet in zit, wel voor de hulp die bij de mensen terechtkomt. Dus werk dat eerst door ambtenaren werd verricht, ligt nu bij vrijwilligers.

Hoe dan ook, daar zit een visie achter, waarbij de kerken en andere organisaties die werken met vrijwilligers ingeschakeld worden voor de doelen van de overheid. Wanneer kun je dit een win-win situatie noemen? Volgens mij alleen, als je als kerken/diaconieën ook vanuit een heldere visie werkt en zo de tegemoetkomende houding van de overheid voor je eigen doelen kunt gebruiken. Maar is die visie op de plaats van de kerk in de samenleving er? Of vraagt deze tijd om een opnieuw doordenken van deze vraag. Ik wil hierover nadenken met u en dan komt eerst het onderwerp kerk en staat aan de orde.

Scheiding kerk en staat

In een van de workshops op het symposium werd geconstateerd dat de vraagstelling rond de scheiding van kerk en staat veranderd is. In een ver verleden is het principe van die scheiding uitgesproken om de kerken te vrijwaren van overheidsbemoeienis. Eigenlijk speelde dat al een rol in het conflict rond Johan van Oldebarnevelt aan het begin van de zeventiende eeuw, die toch een behoorlijke overheidsinvloed op de kerk voorstond. Je kunt in het

midden laten wie in die tijd de grootste ambities had: was het de bedoeling van de overheid de kerk in te zetten voor de plannen van de staat of werd andersom juist de overheid gezien als middel om de ambities van de kerk te verwezenlijken. Die indruk wekt in ieder geval de manier waarop in de middeleeuwen de paus van Rome invulling gaf aan zijn aanzienlijke macht. In een recent verleden speelde vooral het principe dat de staat zich niet bemoeit met de interne aangelegenheden van een kerkelijk instituut.

Wanneer nu de woordcombinatie 'scheiding van kerk en staat' aan de orde komt in pers en politiek is dat meestal in een ander verband. Het speelt een rol bij de discussie over het al dan niet verlenen van een subsidie aan religieuze instellingen, niet voor hun kerntaak: de verkondiging van hun boodschap, maar voor de toepassing in de praktijk van die boodschap: concrete hulp aan mensen bijvoorbeeld. Het principe van scheiding van kerk en staat, bedacht om de kerk te beschermen, wordt nu tegen haar gebruikt.

moet je blij zijn met die vernieuwde aandacht

Dat heeft te maken met een paar zaken.

Allereerst de totaal veranderde situatie in Nederland. Het idee van scheiding van kerk en staat stamt uit de tijd dat Nederland voor het overgrote deel christelijk was. Ook de negentiende eeuw kende mensen die afscheid namen van God (Multatuli bijvoorbeeld, in zijn 'gebed van een onwetende'.) Maar dat waren de uitzonderingen. Inmiddels is het grootste gedeelte van de Nederlanders niet meer ingeschreven bij een kerkgenootschap.

Dit heeft een belangrijk gevolg: er komt een andere manier van denken. Tijdens het symposium wees iemand op de atheïstische overtuiging die in veel overheidsbeleidsstukken naar voren komt. Ik vermoed dat dit gaat om twee dingen: de *methode* (een overheid kan niet meer naar 'alle christelijke en maatschappelijke deugden' verwijzen, zoals in de negentiende eeuw als doel van het onderwijs geformuleerd is). Ook christenen in overheidsdienst hebben hiermee te maken, net zo goed als wetenschappers. Je moet je wel houden aan de regels van het spel zoals dat tegenwoordig gespeeld wordt.

En daarnaast zal het gaan om het *denkklimaat* van mensen voor wie religie in welke vorm ook altijd een bedreiging is. Er kan een angst voor extremisme uit spreken vanuit het idee dat het hebben van volgens de moderne regels van het spel onbewijsbare opvattingen alleen al een vorm van extremisme is. Dit soort uitlatingen kom je ook regelmatig tegen op websites waar gereageerd kan worden op artikelen, stellingen of andere uitlatingen, ook op websites gericht op ambtenaren. Dit speelt ook een rol in de discussie over artikel 23 van de grondwet, de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs, ook financieel. Achtergrond daarbij is ook dat je niet langer meer kunt zeggen in Nederland: religieus is christelijk. De moskee is nadrukkelijk aanwezig en begrip voor de islam is er niet veel na aanslagen gepleegd door aanhangers van een extreme vorm van deze godsdienst.

Dit denkklimaat speelt een rol als een subsidie op het spel staat. Zie hierboven de discussie over het Scharlaken Koord. En het speelt een rol wanneer het erom gaat als

serieuze gesprekspartner gezien te worden, ook wanneer je als kerk uitvoert wat de overheid graag wil. Daar is veel koudwatervrees.

Studie

Intussen wordt er diepgaand op het onderwerp 'religie in het publieke domein' gestudeerd. Dat doet de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR) bijvoorbeeld. Die heeft eerst al een verkenning gepubliceerd over 'Geloven in het publieke domein', met opvallende waardering voor de rol van de religieuze instellingen. Ongeveer in dezelfde tijd werd becijferd dat de inzet van kerkelijke vrijwilligers de gemeente Rotterdam zo'n 150 miljoen euro bespaart. Naar aanleiding daarvan heeft de Vereniging Nederlandse Gemeenten een handreiking gepubliceerd: 'Tweeluik religie en publiek domein, handvatten voor gemeenten', in samenwerking ondermeer met het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Dit tweeluik gaat in het algemeen in op de verhouding overheid-religieuze instelling en geeft vervolgens aan de hand van een aantal praktijkvoorbeelden helderheid over de betekenis van het verschil tussen het publieke domein en dat van de religie. Opvallend is dan dat nadrukkelijk naar voren komt dat in de officiële documenten scheiding van kerk en staat nog steeds bedoeld is om de kerk van overheidsbemoeienis te vrijwaren.

Intussen studeert de WRR verder over dit onderwerp in het project religie in het publieke domein, dat moet uitmonden in een advies aan de regering. Een van de zaken waaraan de raad aandacht zal geven, is volgens de toelichting op hun website de veranderende betekenis van instituties, waarvan de kerk er één is. Ik kom hierop terug. De eerste studie kan veel koudwatervrees wegnemen, zowel bij overheden voor de kerk als andersom. Ik hoop dat de tweede publicatie dat ook zal doen.

Tussenstand

In een volgend artikel hoop ik een aantal zaken nog verder uit te werken. Nu bij wijze van tussenstand een aantal vragen:

1. De samenleving verandert, naar een areligieuze gemeenschap. Met soms felle antireligieuze uitingen. Zijn we als kerken ons daarvan bewust? Zie de discussies rond de Evangelische Omroep. Een tijd lang kon die inspelen op de christelijke opvoeding van veel Nederlanders, waarin de liederen van de zondagschool en Johannes de Heer voldoende waren om een gevoel van herkenning en mogelijk heimwee op te roepen. Gebruiken we de juiste taal om anderen te bereiken. In dit geval: de overheid? Hoe ver ga je daarin. Ik denk hierbij aan de humanistische vrijwilligersorganisatie 'Humanitas'. Op geen enkele manier word je op hun website herinnerd aan de humanistische levensbeschouwing die deze organisatie kenmerkt. Is dat denkbaar op die van het hierboven genoemde Scharlaken Koord? Als diaconie kun je al helemaal niet doen alsof je christelijke neus bloedt. Maar wat betekent dat voor je opstelling. Kun je ontkomen aan de gelijkschakeling met religies en kerken die de vooronderstelling van de samenwerking met de overheid is?

2. De WRR wees op de veranderende rol van religieuze instituten. Dat vraagt bewustheid van het feit dat je als instituut in deze maatschappij een rol hebt en om visie op de manier waarop je je veranderende plaats wilt innemen. Antwoorden uit het verleden geven geen garantie voor een goede plaats in de toekomst.
3. Het Centrum voor samenlevingsvraagstukken houdt zich bezig met vragen rond hulpverlening. Het wil mensen helpen de gevolgen te verzachten van de manier waarop onze samenleving georganiseerd is. Het helpt daarbij de kerken ook om binnen deze samenleving goede hulp te verlenen. Dat kan bij kerken het gevoel oproepen dat je gebruikt wordt om de minder plezierige kanten van deze maatschappij bij te vijlen. Toch weer godsdienst als opium voor het volk. Ben je daar tevreden mee? Is dit de kerkelijke boodschap dat je bereid bent de brokken van anderen op te ruimen? Laat je de visie op de samenleving over aan de christelijke politiek? Of heb je zelf als kerk daarin een boodschap en hoe breng je die naar voren? Kan architectonische kritiek op de samenleving (term van Abraham Kuyper) gepaard gaan met inschakeling van de mogelijkheden juist van die samenleving? Hebben de deputaten voor kerk en overheid hierin een taak en een kans?

als diaconie kun je al helemaal niet doen alsof je christelijke neus bloed

4. Wat heeft de schaal van de samenleving en van de kerk hiermee te maken? Hoe voorkom je dat je je vertilt aan de noden die er zijn. Die zijn er altijd meer dan je aankunt. Wat betekent deze verandering voor de eisen die je aan de nieuwe diakenen gaat stellen, omdat hun rol verandert.

Een boeiende tijd

Het blijkt dat je de ontwikkelingen in deze tijd heel verschillend kunt interpreteren. Zorgwekkend, gezien de kritische blikken die op de kerk geworpen worden. Hoopvol, vanwege nieuwe mogelijkheden en nieuwe kansen om iets te laten zien van de uitwerking van het goede nieuws over Christus. Je kunt ook niet zomaar een bijbeltekst hierbij plaatsen die in één keer duidelijk maakt hoe we hierin (moeten) zitten. Je kunt wel met elkaar nadenken over de vraag wat wij van onze kant zouden willen inbrengen in het gesprek over de religie en het publieke domein, vanuit het hart van het evangelie. Je hoeft in ieder geval niet te wachten op antwoorden voor je heel concreet begint met de praktijk van naastenliefde, al dan niet daarin gesteund door overheidssubsidies.

Ds. Jan Kuiper is productontwikkelaar bij het Steunpunt Gemeentebouw en werkzaam bij het team Leefomgevingskwaliteit in de provincie Drenthe.

Veilig in zijn tent

Psalm 27:5

Hij laat mij schuilen onder zijn dak,
Hij verbergt mij veilig in zijn tent.

E. Brink ■

In een levensbedreigende situatie terechtkomen. Compleet in het nauw gedreven worden. Ingesloten worden door vijandige linies. Als je hopeloos in de moeite komt? Wat verlang je dan het meest? Is het niet: dat je uit de moeite komt?

David vraagt één ding. Eén ding: het liefst van alles. Dit zoek ik: te wonen in het huis van de Heer, alle dagen van mijn leven. Het huis van de Heer, de tempel, funtioneerde soms als centrum voor asielzoekers. Het altaar bood een veilig heenkomen wanneer iemand in levensgevaar verkeerde. Wie zijn toevlucht neemt tot het huis van de Heer is veilig voor zijn achtervolgers.

Is het David daadwerkelijk te doen om zijn positie veilig te stellen? En een veilig heenkomen te zoeken voor zijn achtervolgers? Dan zou je mogen verwachten dat hij verlossing van zijn vijanden verlangt. Je mag dan asiel vinden, maar zolang je vijanden rondlopen, zit je nog opgesloten. Veiligheid lijkt niet zijn hoogste prioriteit. Want niet de bescherming staat voorop, maar de Beschermmer! Lees maar, David dicht niet: ik verberg mij in zijn hut. Of: ik schuil onder zijn dak. Góð verleent asiel, op de kwade dag. Hij laat schuilen onder zijn dak. Hij verbergt veilig in zijn tent.

Wat stelt een tent nu voor als bescherming, een huis van lappen?! Een heuse schuilplaats in de wildernis. Een nietige tent kan de veiligste van alle schuilplaatsen zijn in de woestijn. Tenminste, als opname betekent dat de reiziger onder de machtige bescherming van de bedoeïenensjeik staat. Het hangt er dus maar van af in welke hut, en bij wie in de tent!

In de oude vertrouwde weergave klonk het: de Hére verbergt mij in het verborgene van zijn tent. Het verborgene, dat staat voor de binnenste schuilplaats, waar niemand je zoeken zal. De intieme afgesloten ruimte. Alleen gaat het niet eens zozeer om de ruimte zelf. Belangrijker is van wie die ruimte is. En wie er in die ruimte is. God is mijn asielplaats. Hij neemt mij in bescherming. Ik ben overgeleverd aan de goedheid van God (het refrein in de psalm: vs. 4, 7 en 13). Zijn goedheid schermt mij af. Wat ze me ook aandoen. Al staan ze me naar het leven. Al brengen ze mij in de verdrukking. Al maken ze me kapot. Al beschadigen ze me nog zo. Met alle deuken en kneuzingen die ik oploep, zoek ik een onderkomen bij mijn God. Hij is mijn licht. Hij is mijn heil. Hij moet mij helen. Totdat het veilig is.

Stel je je eigen positie veilig? Of zegt je hart het Hem na: 'zoek mijn nabijheid'? Bij Hem geborgen. Veiliger kan een mens niet zijn. Al is het in een tent.

Ds. Egbert Brink is predikant van de Gereformeerde Kerk te Waddinxveen.

Representatie

Een ingewikkeld woord, voor iets alledaags.

B. Luiten ■

Er zijn namens een ander

Wie boodschappen doet bij de plaatselijke kruidenier, ontdekt al gauw wie bij het personeel hoort en wie niet. Want al de mensen die in de winkel helpen, hebben een bepaald soort jasje of hesje aan. Blauw of rood of gestreept. Met de naam erop, breed over de rug of klein op de kraag. Zo ook in restaurants, alleen is het daar vaak een schort of zo. Eigenlijk is het overal zo, waar mensen in hun bedrijf herkenbaar willen zijn. Dat is zo gewoon, dat het niet eens meer opvalt. Totdat je iemand nodig hebt, natuurlijk. Er zijn ook winkels waar het personeel naar je toekomt, om te vragen of je het wel vinden kunt.

Al die mensen representeren hun bedrijf en de naam die ze dragen. Daarom zijn ze daar. Daarbij maakt het niet uit of ze oud of jong zijn, man of vrouw, getrouwd of ongetrouwd, wat hun hobby's zijn, enzovoorts. Daarover gaat het niet. Want ze lopen daar niet om zichzelf te verkopen, zij vertegenwoordigen hun baas. Zij representeren een naam. Dat is wel terzake. Over die naam, en waar die naam voor staat, kun je hen alles vragen.

Daar zijn ze voor.

Dit is zo vanzelfsprekend, dat het niet opvalt. Terwijl het lijkt op wat God met ons doet.

Hij trekt ons een jasje aan.

Een *wit jasje*, symbool voor de reiniging die Hij aan ons voltrekt, door het bloed van het Lam.

Een wit jasje *met zijn naam erop*. Heerlijk!

Wij horen nu bij zijn organisatie, die wereldwijd vertakt is. Mensen die iets over Hem willen weten, kunnen bij ons terecht. Terwijl we niet op hen hoeven te wachten, we kunnen ook zelf naar hen toe met de vraag of ze het wel kunnen vinden in dit leven.

Hoe doe je dat?

Maar nu is daar een medewerker die elke ochtend te laat komt. En niet een klein beetje. Wel

met zijn rode bedrijfsjasje aan, dat is in orde. Maar eigenlijk kan hij zo door naar de koffiepauze, en dat ligt hem wel, hij is niet zo'n vroege vogel. Hij doet over de koffie wat langer dan een ander, hij kletst wat meer en hij rookt nog wat, en zo schuift de ochtend haast ongebruikt voorbij. Al die tijd staat de naam op zijn rug.

Wat zal zijn baas hiervan vinden? De vraag stellen, is haar beantwoorden. Hij zal ongetwijfeld vinden dat zijn naam daarvoor niet bedoeld is. Het ziet er mooi uit, maar het stelt niets voor. Misschien is het wel een aardige jongen, maar daar heeft de zaak niets aan.

Daar komt hij niet voor.

Waarom dit voorbeeld? Omdat dit nu 'ijdel gebruik' van de naam is. Een uitdrukking die we allemaal kennen, maar niet altijd doorhebben. Op de klank af denkt menigeen dat 'ijdel gebruik' ongeveer hetzelfde is als vloeken, terwijl dat maar één van de betekenissen is, en niet eens de meest voorkomende.

Er zijn mensen met een wit jasje, die nooit vloeken maar wel elke ochtend te laat bedenken dat ze Gods naam dragen. Voor de koffie niet. En na de koffie ook niet. Ze gaan op in wat hun persoonlijk bezig houdt. Representatie staat niet voorop. Terwijl de kerk Gods filiaal is. Voortdurend brengt hij mensen op ons pad, met in hun hart allerlei vragen en verlangens. Nee, ze zullen niet allemaal op maat worden bediend, daarvoor zijn de wensen te divers, bovendien sluit het evangelie daar niet op aan. Maar de vraag is wel hoe wij, die Gods naam dragen, Hem *representeren* naar hen toe. Is dit niet iets om 's ochtends als eerste door je heen te laten gaan? Nog voordat je de deur uit gaat of waar dan ook aan begint?

Gaan voor de zaak

Het woord 'ijdel' komt bij de Prediker vandaan. Het gaat over van alles, dat leuk en mooi lijkt, maar tegenvalt. Het gaat over het uitleven

van alle wensen die een mens maar hebben kan, en daarna met lege handen staan. Net als een ijdele droom: heel geweldig, maar het is niets.

Dat is de betekenis van 'ijdel': het lijkt wat, maar het is niets. Het valt tegen, is *bedrieglijk*, het brengt geen leven voort maar de dood. Een vloek lijkt meteen al niets. Heel zondig, maar niet bedrieglijk. Daarom gaat het 3^e gebod niet primair over heidenen die Gods naam lasteren. Nee, het gaat over Gods kinderen, die wel zijn naam dragen (heel mooi), maar in hun omgang met mensen er niet op uit zijn die naam te representeren (ijdel gebruik van die naam, geen gebruik).

Hoe God daarover denkt laat zich raden. Elk gebod is belangrijk, toch is aan het 3^e gebod een specifieke dreiging toegevoegd. Waarom? Omdat Hij zijn zaak aan ons toevertrouwt! Welke zaak? Mensen tot Jezus leiden! Dat is de reden van deze tijd. Gods raadsplan wordt kort en goed samengevat in dit drieluik: de Verlosser moet 1. lijden, 2. opstaan en 3. verkondigd worden (Lukas 24:46 e.v.). Hiervan zijn 1 en 2 voltooid, bij 3 heeft de Heer het oog op zijn christenen. Hij zegent ons, legt zijn naam op ons, opdat wij zijn getuigen zijn.

Intussen zijn wij kinderen van onze tijd. Heel veel aandacht en energie wordt vandaag gestoken in het uitproberen van nieuwe dingen, het veranderen van de woning, het voorbereiden van vakanties, het investeren in allerlei prettige zaken. Op zich niet verboden, maar soms lijkt de verhouding helemaal zoek. De vraag dient zich dan aan: waarom draag jij die witte jas met die naam?

Ik denk bovendien dat menigeen zichzelf op die manier berooft van een diepe vreugde. Keer op keer lees je in de Bijbel hoe mensen verrukt zijn als ze God zien. Je zult Hem zien wanneer je Hem ter sprake brengt. Omdat Hij er dan altijd bij is met zijn majesteit en Geest, met de krachten van zijn koninkrijk (Mat. 28:18-20). Intussen wordt wel vreugde nagejaagd, in allerlei vorm. Maar laat die ons niet vaak met lege harten staan?

Gaan voor God

Het gaat dus over christenen, over hoe wij Gods naam inbrengen in onze omgeving. Of niet.

Eens moest Jeremia het volk wegsturen uit de tempel 'waarover Gods naam was uitgeroepen'. Waarom? Omdat het meer op de tempel vertrouwde dan op die naam (Jer. 7). Ook al hadden feitelijk gelijk met de bewering dat dit de tempel des Heren was, God ontmaskerde dat als een 'bedrieglijke' leus (Jer. 7:8). Doordat de tempel belangrijker was dan de Heer, kon het heiligdom een broedplaats worden van diefstal, moord, overspel en bedrog. Er was geen ontzag voor de levende God!

De tempel belangrijker dan de Heer.

Weer zo'n valkuil, typisch voor christenen. Dan

lijkt het alsof het over God gaat, maar intussen gaat het net niet over Hem, maar over de kerk en allerlei aanverwante zaken. Ook belangrijk, maar het kan Hem nooit vervangen. Generaties zullen aan elkaar Gods daden overdragen, waardoor Hij Zich zijn naam heeft gemaakt. Dat is essentieel in zijn verbond! Er is ook heel veel dorst naar om dát van elkaar te horen!

Intussen lijkt het wel eens, alsof het niet gezegd kan worden. Als alternatief gaat het dan over allerlei godsdienstige zaken, over ontwikkelingen, over kerkdiensten, over liederen, over preken, over spanningen, enz. enz. Ook belangrijk, maar nooit belangrijker dan de Heer zelf. We zijn gedoopt in de naam van de Heer, niet in de naam van de kerk.

Toch hebben nogal wat jongeren (waarvan sommigen alweer tot de ouderen behoren) in hun leven meer meegekregen over de kerk, en wat daarin belangrijk is, dan over God, over wie Hij is, ook in de persoonlijke omgang. Dit is heel lastig, ik weet het. Terwijl ik dit schrijf, denk ik: misschien gaat dit artikel daar ook wel mank aan.

Mijn wens is: laat het over God gaan!

Over God zelf.

Niet meer over de kerk, de preken en de liturgie? Natuurlijk wel, maar zo dat het over God gaat. Over zijn wonderlijke trouw, zijn liefde, de doorwerking van zijn genade, ook in onze omgeving. Dat je niet blijft hangen in een mening (mooi/niet mooi), maar dat je samen God zoekt met wat je hebt gehoord.

In de preek zeg ik wel eens: mensen, probeer zo te luisteren dat je aan anderen kunt vertellen wat je nu hoort over God. Luister niet alleen voor jezelf. Dat is m.i. de primaire betekenis van het dragen van zijn naam. Alles wat je hoort en krijgt, is meteen ook bedoeld voor representatie.

Manier van leven

Zeg ik nu nieuwe dingen? Nee. Misschien gebruik ik een ander woord. Klinkt het bekender als ik zeg dat we 'Gods beeld zullen dragen'. Dat is dus precies hetzelfde als representatie. De zonde van de afvallige mens is dat hij in zijn leven het beeld van God vervangen heeft door een beeld van zichzelf (Rom. 1:23). Nu is hij erop uit overal zichzelf te laten zien, hoe goed en geweldig en rijk en vrij hij is.

Maar wij krijgen van de opgestane Heer het beeld van God terug, door zijn heilige Geest. Om Hem te zien en te laten zien. Dat is wel een complete wedergeboorte, toch ligt hierin de kern van ons bestaan (HC, zondag 32). Ook vind je hierin je echte vreugde, het begin ervan, want je komt tot je doel, in God.

Niet eenvoudig, wel alledaags.

Ds. Bas Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum.

Erfzonde in de structuren van ons bestaan

De leer van de erfzonde brengt vragen met zich mee - zagen we vorige keer - waarover veel verlegenheid bestaat.

Nu ik wat eigen overwegingen over deze leer ga geven, wil ik met de deur in huis vallen met de conclusie. Dit ter wille van de duidelijkheid en overzichtelijkheid.

P. Houtman ■

Wat is erfzonde? Als we van erfzonde spreken, dan *belijden* we daarmee onze zondige aard. We belijden die als zonde: ik ben een zondig mens! Dat zit er bij mij heel diep in; het is de belijdenis van Romeinen 7 - 'Ik ellendig mens!' Het zit erin van het eerste begin van mijn bestaan af aan: 'Ik was al schuldig toen ik werd geboren, al zondig toen mijn moeder mij ontving' (Psalm 51).

Dat is het specifieke aan dit stuk van de christelijke belijdenis: dat wij deze zondige aard erkennen, schuld bewust, als zonde voor God. Onze erfelijke, zondige natuur is iets anders dan de erfelijkheid van lichamelijke eigenschappen. Huidskleur en de kleur van je ogen is erfelijk; maar dat is geen zonde. Een verslaving aan alcohol kan door ouders op kinderen worden overgedragen. Zo ook aidsbesmetting. Evenals de aanleg voor bepaalde spierziekten. En misschien het je erotisch aangetrokken voelen tot mensen van hetzelfde geslacht. Maar genetische kenmerken, afwijkingen of beschadigingen zijn geen zonde. Ziekte, ook erfelijke ziekte, is geen zonde. Fysieke factoren waar je niet verantwoordelijk voor bent, zijn geen zonde.

Het is ook iets anders dan het ontvangen van een erfenis. Je kunt van je ouders erven zonder dat je er iets aan kunt doen. Dat gaat buiten je wil om. Zo'n erfenis kun je zelfs - althans in ons erfrecht - aanvaarden of weigeren. Je kunt die aanvaarden onder het voorrecht van boedelbeschrijving: als blijkt dat het totaal meer schulden dan positieve bestanddelen bevat, kun je er alsnog van afzien. Als we de erfzonde belijden, dan erkennen we daarmee dat we dat niet doen; dat we dat niet opbrengen. Dat zit er bij ons niet in.

Voorgeslacht

Het woord erfzonde hoeven we niet te vermijden, als we het tweede deel net zo zwaar laten wegen als het eerste. Het is erfzonde. Als we dat belijden, dan nemen we er de verantwoordelijkheid voor op ons. Inderdaad, die zondige mens, dat ben ik!

Ik ben in mijn zonde verbonden aan mijn voorgeslacht. Wij, met elkaar, zijn dat. Die belijdenis vinden we in Psalm 79: 8: 'Reken ons de zonden van vroeger niet aan' (vertaling 1951: 'Reken ons de ongerechtigheid der voorvaderen niet toe'; minder letterlijk, maar dat is wel geïmpliceerd). God doet ons geen onrecht als hij ons die zonde toerekent; maar we vragen of hij dat niet wil doen.

Iets soortgelijks horen we in Psalm 106. Vers 6 zegt: 'Wij hebben gezondigd zoals onze voorouders, wij hebben gefaald en kwaad bedreven'. In het vervolg van de psalm wordt wel de geschiedenis beschreven van die zonden van die voorouders: 'zij', 'hen'; 'onze' zonden komen niet meer ter sprake; maar het geschiedenisverhaal loopt wel uit op 'ons', die nu redding nodig hebben en daarom smeken. Wij hebben gezondigd; de zonde van de voorouders, in de loop van de geschiedenis, waar ook wij deel aan hebben, heeft uiteindelijk geleid tot de ellende waar wij nu in verkeren. Het is vreemd, of in elk geval jammer, dat deze teksten bij de leer van de erfzonde zelden of nooit ter sprake worden gebracht.

Niet terug

Het algemene verzet tegen de leer van de erfzonde lijkt op de klacht van de kinderen van mensen die geëmigreerd zijn van een paradijs

naar een woestijn. De eerste voorouders zijn geëmigreerd. - Ik vergelijk niet de gevolgen van de zonde met de emigratie, maar de zonde zelf. - Als resultaat daarvan wonen de kinderen, klein- en achterkleinkinderen in de woestijn (dat eerste ouderpaar is al lang overleden). Na zoveel generaties wonen ze er nog steeds. Ze klagen over die stap van hun voorouders: hoe die nou zo dwaas hebben kunnen zijn om deze woonomgeving te verkiezen boven de oorspronkelijke. Ze roepen: Als ik ze was zou ik het nooit gedaan hebben! Ze klagen over de ellendige situatie waar ze nu in leven. Die klachten zijn op zich terecht. *Maar ze gaan niet terug.* Ze hebben het er misschien wel eens over: We zouden liever terug willen. We zijn eigenlijk dwaas dat we niet teruggaan. Zullen we? Ze maken plannen. Maar die blijven halfslachtig. Ze blijven waar ze zijn. Van ouders op kinderen. Met elkaar, als een grote familie, clan, stam, volk... mensheid. Een grote gemeenschap. Niemand stapt eruit. Dat heeft niemand in zich. Het zit er gewoon niet in. De wil, de zuivere, consequente wil die zich doorzet tot in de daad, die ontbreekt ten enenmale. Ze gaan niet terug naar het heilige leven, zuiver toegewijd aan God. Als je van erf-zonde spreekt, erken je dat. Erken je dat daar de knoop zit. Neem je daar de verantwoordelijkheid voor op je.

de nieuwe mens neemt de oude mens waar

Dat kun je alleen maar doen als je als mens, ten overstaan van God, jezelf hebt leren kennen. Je belijdt je zonde tegenover hem. Ellendekennis, ook kennis van de erfzonde, is een stuk bekering. Er is een nieuw ik ontstaan, het werk van de Geest van God, dat afstand neemt van die bedorven mens. Niet afstand van de verantwoordelijkheid, maar afstand van de wil, de houding. Ik ben wel zo, dat merk ik telkens weer, maar ik wil het niet. Dat is Romeinen 7. De nieuwe mens neemt de oude mens waar. Het zijn twee echte mensen, twee echte ikken, en ik ben het allebei zelf. Hier ligt het eigenlijke probleem van de leer van de erfzonde. Je kunt die niet objectief-wetenschappelijk vaststellen. De theoloog kan zich niet losmaken uit de positie die hij inneemt tegenover God. Zeg ik ja tegen God, zijn God-zijn, zijn schepping, zijn claim op mijn leven, zijn claim op mijn gehoorzaamheid, of nee? Hierin ligt het unieke van de christelijke belijdenis van de erfzonde.

Vehikel

Het unieke van de christelijke belijdenis van de erfzonde ligt niet in de manier waarop we de relatie tussen ouders en kinderen, voorouders en nageslacht, en de verwantschap tussen mensen zien. Wij zijn zondig evenals onze voorouders, 'omdat God ons mensen zo in onderlinge samenhang heeft gestructureerd.' We kunnen ook zeggen: geschapen.

Dit citaat uit onze eigen tijd is geen nieuw inzicht. Het is een gebruikelijke benadering in de gereformeerde theologie.² Wij waren er nog niet bij toen Adam zondigde. Maar wij zijn wel, via onze voorouders, uit hem voortgekomen. Langs die weg is de zonde, het zondig-zijn doorgedaan. Zonde was bederf. 'Zoals de mens was na de val, zo werden ook zijn kinderen: de verdorven mens bracht verdorven kinderen voort.'³

In de samenhang van de geslachten komt ook de bedorvenheid mee. De geschapen structuur werd nu het vehikel van de zonde. Het bederf van het beste werd het slechtste. Het beste was: de mens die zichzelf zou vermenigvuldigen tot mensheid. Het werd tot het slechtste: de gemeenschappelijkheid in de zonde, de massale revolutie tegen God.

Verantwoordelijkheid accepteren

Daarom is opstandigheid tegen de realiteit van de erfzonde ongerijmd. Niemand kan er steekhoudend bezwaar tegen hebben kind van zijn ouders te zijn. Hier is het woord van toepassing: 'Wee degene die tegen zijn vader zegt: Wat heb je verwekt?' (Jesaja 45:10). Het is absurd om je ouders er een verwijt van te maken dat ze je op de wereld gezet hebben. Het bezwaar-maken zelf vooronderstelt al het kind-van-je-ouders zijn: als je ouders je niet verwekt hadden, was je er niet geweest, dan had je helemaal niets gekund, zelfs geen bezwaar maken. Je kunt niet het leven en al je andere mogelijkheden wel als erfenis van je ouders accepteren maar je zondige aard niet. Wat is beter: er zijn, als zondig mens, of er helemaal niet zijn? We begrijpen wel dat mensen in de bitterste ellende wel eens uitschreeuwen dat ze liever helemaal niet geboren hadden willen zijn. Ten diepste kan ook deze vraag alleen maar beantwoord worden ten overstaan van God, die tegelijk Schepper en Verlosser is. Ik ben ontvangen en geboren. Ik leef, maar wel als bedorven mens. Net als mijn vader en moeder. In de loop van mijn leven, mijn ontwikkeling naar de volwassenheid, moet ik leren om de verantwoordelijkheid voor mijn eigen leven niet op mijn ouders af te schuiven, in verwijten die in mij blijven doorzeuren, maar die zelf op me te nemen. Dat is een inzicht dat ook in de psychologie vandaag prominent naar voren komt. Zij waren bedorven - ik ook!

Erf-afdwaling

Het is dan ook niet nodig om een aparte verklaring, een apart mechanisme te proberen te onderscheiden en te beschrijven waardoor de bedorvenheid van ouders op kinderen overkomt. Het gaat via de structuren en verbanden die God heeft gelegd - al die structuren.

Er wordt gesproken van erfsmet; dat gaat over de zondige aard die in ons zit. En van erfschuld: van ouders op kinderen staan wij schuldig tegenover God. We zouden nog meer structuren kunnen noemen. Het helpt om te denken aan de structuren die worden onderscheiden in de calvinistische wijsbegeerte, de 'wetskringen' zoals ze oorspronkelijk werden genoemd.

Als mensheid met elkaar zijn we afgedwaald van God. We hebben het verbond verbroken. (Dit is een notie waar de gereformeerde theologie vertrouwd mee is.) Denk nog even terug aan het beeld van de emigratie. De relatie met God is verstoord, er is verwijdering gekomen. De sfeer is bedorven, de communicatie is verstoord, de omgang is gestremd. Dat gaat over van ouders op kinderen. De afstand blijft. De verwijdering gaat maar door - voor zover het aan ons ligt. We zouden dat de erf-verwijdering of de erf-afdwaling kunnen noemen.

Wereldbeeld

Nog een voorbeeld. Onze levensbeschouwing en ons wereldbeeld, de manier waarop wij de werkelijkheid waarnemen ('percipiëren'), delen we als mensen met elkaar. Het is een stuk van onze culturele bagage. We nemen het over zonder erbij na te denken, veelal zonder ons ervan bewust te zijn. Bijvoorbeeld het individualisme. Of dat we met het milieu kunnen doen wat we willen. Of een zwartgallige levensvisie die geen oog heeft voor de zonnige kanten van het bestaan en Gods 'algemene genade' daarin. Er zijn verschillende levensvisies. De Chinese verschilt van de onze. Wij vinden de vraag naar het waarom van het lijden vanzelfsprekend, voor de Indiër ligt dat anders. En die visies verschuiven door de tijd. Maar we delen zo'n visie. Schijnbaar nemen we die als vanzelfsprekend over. We ervaren die als objectief gegeven: het is toch zo?! In werkelijkheid zijn mensen actief betrokken in de totstandkoming ervan. Er is iets subjectiefs in. Het is een interpretatie van de werkelijkheid. Dit is wel genoemd de 'sociale constructie van de werkelijkheid'. In zo'n 'construct', in elk ervan zijn, voorzichtig gezegd, dingen die niet stroken met Gods waarheid. We zouden dit de 'erf-dwaling' of de 'erf-vertekening' kunnen noemen.

De twee hier besproken elementen zijn bij uitstek sociaal; ze doen zich voor in ons samenleven - de eerste in ons leven met God⁴, de tweede in ons samenleven als mensen. Voor sociale aspecten heeft onze tijd bij uitstek oog, anders dan onze theologische traditie.

Misschien zouden we die nu meer moeten benadrukken.

Navolging is ook een aspect van het overkomen van de zonde van ouders op kinderen, van ouderen op jongeren. Jongeren identificeren zich met ouderen, zowel ten goede als ten kwade; ze experimenteren met imitatie van ouderen - ook van leeftijdgenoten - die belangrijk voor ze zijn. Dat is onvermijdelijk in het proces van opvoeding en ontwikkeling, van socialisatie. Het is het element dat Pelagius benadrukte - al had hij niet voldoende oog voor de onvermijdelijkheid ervan. De kerk heeft het proces van de navolging verworpen als de totale verklaring van het overkomen van de neiging tot zondigen, inclusief de hele mensvisie erachter. Ze heeft daarmee niet ontkend dat het een rol speelt.

Familiegelijkenis

In de theologie wordt stelselmatig gesproken over onze samenhang met Adam waar het de zonde betreft. Ik heb hier steeds gesproken over ouders en kinderen, voorouders en nageslacht. Ligt hier een verschil? Als de erfzonde inderdaad getraceerd moet worden via de verbanden waarin God ons bestaan heeft gestructureerd, dan moeten we niet alleen aan Adam denken. Wij zijn aan hem verbonden via alle tussenliggende generaties. Aan de andere kant is meermalen nadrukkelijk gesteld dat wij wel schuldig zijn aan de zonde van Adam, maar dat de indruk vermeden moet worden dat wij schuldig zouden zijn aan de zonden van alle volgende generaties.

Maar als dat niet het geval zou zijn, dan wordt de erfzonde erg abstract. En ook niet diep genoeg gepeild. Ja, wij zijn schuldig aan de zonden van de vaders. Dat hoorden we in de aangehaalde psalmen. Niet aan al hun individuele verkeerde daden. Maar wij herkennen bij onszelf wel dezelfde grondtrekken. Zoals het met andere erfelijke eigenschappen is, zo is het ook met de zonde. Wij zijn andere mensen, andere individuen, toch vertonen wij het beeld van onze ouders, we lijken op ze.

***de leer van de erfzonde oefent ons er
wel in om onszelf te herkennen als
familieleden van ze***

Ook al verdrinken wij onze problemen niet, we zijn er langs andere wegen wel op uit om ze uit de weg te gaan en het ons comfortabel te maken. Ook al trekken wij als we ruzie hebben geen messen, wij hebben andere manieren, subtieler misschien, psychisch misschien, om het een ander betaald te zetten door hem pijn te doen. Ook al denken wij meer egalitair en kijken we niet zo op mensen van andere sociale klassen neer, we kunnen net zo goed onver-

schillig en zelfzuchtig weggijken van het lijden van de kansarmen in deze wereld. Wij zijn niet schuldig aan de daden van Hitler, Dutroux en Bin Laden. Maar de leer van de erfzonde oefent ons er wel in om onszelf te herkennen als familieleden van ze.

Biologie

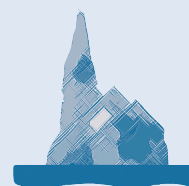
Wordt de zondige aard doorgegeven langs de weg van seksualiteit en voortplanting? Augustinus heeft met die vraag geworsteld. Volgens hem was er iets zondigs aan de geslachtsdaad omdat ze gepaard gaat met onbeheerste begeerten. Wij hebben geleerd om hem daarin niet te volgen.

De zondige aard wordt doorgegeven van ouders op kinderen, door de geslachten, zeiden we - dat is iets anders dan puur langs biologische weg, zoals ouderschap niet opgaat in het biologische. Dat neemt niet weg dat voortplanting wel een centrale plaats in het ouderschap inneemt. Het bederf van het beste werd het slechtste - dat is hier van toepassing. Ik geloof dat wij nog niet klaar zijn met de oudtestamentische wetten rond de (normale) seksualiteit en de geboorte; we hebben geen gevoel meer voor de betekenis ervan. Zouden die wetten niet meegewerkt hebben in Davids leerproces dat hem uiteindelijk bracht tot zijn belijdenis: 'Ik was al schuldig toen ik werd geboren, al zondig toen mijn moeder mij ontving'?

Drs. Piet Houtman is predikant en docent theologie in dienst van De Verre Naasten. Dit is het tweede artikel in een reeks van drie. Uitvoeriger aantekeningen verschijnen in het predikantenblad *Pro Ministerio*.

Noten:

1. J. van Genderen en W.H. Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek*, Kampen 1992, p. 378.
2. S. Greydanus, *Toerekeningsgrond van het peccatum originans (Adams bondsbreuk)*, Amsterdam 1906, p. 35.
3. DL hfdst. 3-4 art. 2.
4. Ook al is het niet gebruikelijk om dit 'sociaal' te noemen. Maar het gaat wel over omgang, communicatie, tussen personen - God en ons.

uit de kerken

Assen-Marsdijk - beroepen: R.A. Schipper te Drachten-Nijega

Zuidlaren - beroepen: R.A. Schipper te Drachten-Nijega

Nijkerk-West - beroepen: R.A. Schipper te Drachten-Nijega

Enumatil - beroepen: H. Prins te Mussel

HOOFDREDACTEUR:

Prof. dr. A.L.Th. de Bruijne

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Prof. dr. E.A. de Boer, Prof. dr. S. Griffioen, Prof. dr. G. Kwakkel, Drs. B. Luiten, coördinator 'Kerkelijk leven' en 'Wandelen met God', Dr. J.H.F. Schaeffer, J. Westert, coördinator 'Samenleving'.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, coördinator 'Opvoeding en onderwijs', J.M. de Jong, rubriek 'Kunst', Ds. G. Riemer, coördinator 'Van binnen naar buiten', Dr. J. Smelik, rubriek 'Kerk en muziek', Dr. H. Veldman, rubriek 'Kerkhistorisch'.

BESTUURSLEDEN STICHTING

DE REFORMATIE:

Drs. B. Bos (voorzitter),
F.H. Haveman (penningmeester)

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636
Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media bv, Bedum
Technische realisatie:
Scholma Druk bv. Bedum

ADMINISTRATIE EN

ADVERTENTIES:

Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3653537.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

€ 49,95 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 130,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december

- opzegging van het abonnement dient 1 maand voor aanvang van het nieuwe abonnementsjaar schriftelijk of per e-mail te geschieden (voor 1 december)

Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-rom verkrijgbaar bij de Chr. Blindenbibliotheek voor blinden en slechtzienden.
Tel. (0341) 565499.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever is het niet toegestaan artikelen uit dit blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
ISSN 0165-5191

Het copyright van de Bijbel

aan de broederweg

Toen ik benoemd werd als docent Grieks en Latijn kreeg ik de vraag: waarom halen ze een dominee uit zijn gemeente om talen te onderwijzen? Aan eerstejaarse studenten? Alsof een schaapherder, in plaats van bij de kudde op de hei te zijn, op de kinderboerderij moet gaan werken.

E.A. de Boer ■

Vandaag wil ik iets laten horen van mijn werk in Kampen. Waarom het wezenlijk is voor de dienst van het Woord. Onmisbaar voor theologie en kansel. Graag wil ik u ook laten proeven hoe heerlijk ik dit werk vind.

1. Woord op schrift

De Bijbel is bron van kerk en theologie. Zonder haar zouden we moeten zwijgen. Met de Bijbel is er veel te zien en te zeggen.

De Bijbel is een wonderlijke eenheid van gesproken en geschreven woorden. Gesproken door God en zijn profeten, door Christus en zijn apostelen. Maar ook opgeschreven, zwart op wit, door priesters en schrijvers, evangelisten en assistenten. De Geest van God verbindt hemel en aarde, stem en stift.

Het wonderlijke is: ook op schrift gezet en vastgelegd blijft het Woord van God. Bedoeld om te klinken. Gereed om door de Geest door te dringen. De adem van de Geest waait ook door de woorden als die opklinken met menselijke stem.

Dat is bijvoorbeeld uitgedrukt in de beginverzen van de Openbaring. De oude Johannes krijgt de opdracht: 'Schrijf alles wat je ziet in een boek en stuur dat naar de zeven gemeenten' (1:11). Eén van de eerste woorden die klinken als het boek in de gemeenten uitgepakt wordt, luidt: 'Gelukkig is wie dit voorleest, en gelukkig zijn zij die deze profetie horen en zich houden aan wat hier gezegd wordt' (1:3).

- Op het moment van voorlezen klinkt de zaligspreking in de oren van de voorlezer. Hij leest voor, maar het zijn niet zijn eigen woorden.
- Het luisteren moet leiden tot horen en gehoorzamen. En wel van wat in haar, in de profetie geschreven staat.

Bij die wonderlijke samenhang van woord en schrift (onder de adem van de Geest) is de vraag: hoe kwetsbaar is het Woord op Schrift in de handen van ongeïnspireerde mensen?

Ik sta met u stil bij twee verzen waarmee het bijbelboek Openbaring besluit. Ik noem die verzen: het copyright van de Schrift.

'Ik verklaar tegenover eenieder die de profetie van dit boek hoort: als iemand er iets aan toevoegt, zal God hem de plagen toevoegen die in dit boek beschreven zijn; en als iemand iets afneemt van wat in het boek van deze profetie staat, zal God zijn deel afnemen van de levensboom en van de heilige stad, zoals die in dit boek beschreven zijn' (Opb. 22:18-19).

Op die zware woorden volgen nog een belofte, een gebed en de zegen (vs. 20-21). Wat is dan de bedoeling van die zware woorden? **Ik zoom in op de woorden 'iets toevoegen aan' of 'iets afnemen van' (*epithênai en aphairein*)**. Wat ontdekken we over de betekenis als we goed naar het Grieks kijken en wat rondneuzen in andere teksten in het Grieks of Latijn uit de wereld rondom het Nieuwe Testament?

2. Biblion, boekrol

Deze zware waarschuwing is gericht tegen mensen die iets toevoegen aan of afdoen van 'de woorden van de profetie van dit boek'. Er staat *biblion*, waarvan ons woord Bijbel (*biblia*, boeken) is afgeleid. Maar in de tijd waarin de *biblion* van de Openbaring geschreven werd, betekende het: een strook *bublos*, dat is papyrus uit Egypte. Met stroken papyrus werd een boekrol vervaardigd. Een geschreven werk kon meerdere rollen beslaan, en omdat één rol *biblion* genoemd werd, is het ook de aanduiding voor de indeling van een groter werk in 'boeken' geworden. Eén *biblion* is een boekrol. Dan moeten we dat in Openbaring ook maar zo vertalen! Aan het einde van de boekrol van de Openbaring staat de waarschuwing niets af te doen van of toe te voegen aan 'de woorden van deze rol'.

Dat bracht mij op de gedachte: zou deze waarschuwing in de eerste plaats gericht zijn **tegen de man die de boekrol overschrijft en het afschrift in omloop brengt**? Het kopiëren van de boekrol is zeer verantwoordelijk werk. Geen fotokopie, geen scan, maar handgeschreven: letter voor letter, woord voor woord, zin na zin. Geen strafregels met

honderd keer dezelfde regel, maar steeds weer anders. In de handschriften kan je aanwijzen waar de overschrijvers fouten maakten. Soms kan je de fout zelfs verklaren. Die vraag nam ik mee in mijn onderzoek van de slotverzen van Openbaring: is het soms een waarschuwing tegen het **vervalsen** van de tekst?

3. Geldige vertaling: Septuaginta

Als we met het Grieks van de nieuwtestamentische boeken bezig zijn, komt ook de allereerste bijbelvertaling in beeld: de vertaling van de oudtestamentische boeken in het Grieks, door de Joden in de 3^e eeuw voor Christus gemaakt. Dat is de *Septuaginta*. De vraag bij de slotverzen uit Openbaring is: is Johannes door zijn vertaling van het Oude Testament geïnspireerd?

Het is immers niet de eerste keer dat zulke woorden in de Bijbel klinken. Mozes zei ter inleiding op de Tweede wetgeving (zo heet het boek in de *Septuaginta*: Deuteronomium): 'Voeg niets toe aan wat ik u voorschrijf en doe er niets van af' (Deut. 4:2). Dat hebben de Here Jezus en zijn apostelen dus gelezen in de Griekse vertaling van hun dagen. Mozes zegt het nog een keer: 'U daarentegen moet alles wat ik u gebied strikt naleven; voeg er niets aan toe en doe er ook niets van af' (13:1). Deze aansporing staat overigens niet aan het eind van de wetgeving in Deuteronomium. Het gaat om een aansporing om Gods geboden strikt na te leven. Vergelijkbaar met de uitdrukking 'niet naar rechts of links afwijken' bij het volgen van de weg die Jahwe wijst. Een aansporing, geen vervloeking. Bij het lezen van het Nieuwe Testament betrekken we dus de vertaling van het Oude Testament in het Grieks. Dat kunnen we ook doen met het werk van de Joodse schriftgeleerde Philo, tijdgenoot van Paulus. Deze gaf in zijn

werk over de wetgeving speciale aandacht aan de uitleg van het toevoegen en afdoen. 'Want het valt op, zo lijkt het, dat de toevoeging onrechtvaardige dingen betreft, het wegnemen met de rechtvaardige zaken gebeurt.' De wijze wetgever wist wel wat hij liet opschrijven.

Iets korter staat het woordpaar in Spreuken over elk woord van God: 'Voeg niets aan zijn woorden toe, anders straft hij je en blijf je een leugenaar' (LXX Spr. 30:5). Net zo staat alleen het andere woord in de opdracht aan Jeremia: 'Zeg hun alles wat ik je opdraag en laat niets achterwege' (LXX Jer. 33:2). Nog weer anders klinkt in Prediker: 'Alles wat God doet, zo heb ik vastgesteld, doet hij voor altijd. Daar is niets aan toe te voegen, daar is niets van af te doen' (LXX Pred. 3:14).

De Hebreeuwse combinatie heeft een Griekse tegenhanger gekregen. **Tussentijdse conclusie:** God zegt niet te weinig en niet teveel. Daar moeten eigenwijze mensen af en toe aan herinnerd worden. In deze teksten uit het Oude Testament gaat het niet over zorgvuldig schrijven, maar **gehoorzaam leven**.

4. Overschrijven: met vloek en zucht

Een bijzondere toespitsing krijgen dezelfde woorden in 1 Henoch, een boek uit de tijd tussen de beide Testamenten. Opnieuw Joods en Grieks tegelijk. Tegen het einde beschrijft de auteur hoe zondaars de waarheid zullen veranderen. 'Ik wilde wel dat zij alle woorden naar waarheid opschreven in hun eigen naam en er niets vanaf deden en niets aan deze woorden veranderden, maar die alle, die ik aan hen getuig, naar waarheid opschreven' (104.11). Het veranderen (ἀλλοιώσιν) van de gesproken woorden wordt hier verbonden met het zwart op wit vastleggen.

Keramik Boekrol Openbaring. Foto: Aldert L. Visser (Steenwijk)

Het volgende vers vertelt dat aan de rechtvaardigen en wijzen de Schriften gegeven worden. Wat de zondaars doen, is de woorden van waarheid verdraaien. Mogelijk is heel concreet: met oordelend woord bedoeld. En dat willen zij (wij) niet horen. Daarom veranderen zij de woorden en schrijven die op.

Nog dichterbij het schrijven van een boekrol komen we in het verhaal hoe de Griekse vertaling van de Torah tot stand kwam. In de brief van een zekere Aristes wordt verhaald hoe koning Ptolemaeus van Egypte opdracht geeft de Joodse wet voor de bibliotheek van Alexandrië te laten vertalen. Dan komt het moment waarop de zeventig Joodse geleerden met de vertaling klaar zijn en de tekst hardop voorgelezen is. Vervolgens wordt gevraagd een vervloeking uit te spreken - naar hun gebruik - 'over degene die een wijziging in de tekst zou aanbrengen, hetzij door toevoeging, hetzij door verandering, hoe klein ook, in het geheel van het geschrevene, hetzij door schrapping'.³ *De kwaliteit van de vertaling, op boekrollen geschreven, moest blijvend bewaakt en bewaard worden.* 'Zij troffen hiermee een uitstekende maatregel om de tekst voor altijd blijvend en ongewijzigd te bewaren.

Let erop dat er staat: een vervloeking, 'zoals de gewoonte bij hen was'. Dat is in de 3^e eeuw voor Christus, wanneer de boeken van de Torah, de profeten en de feestrollen al dikwijls zijn overgeschreven. Schrijver zijn is een verantwoordelijke baan. Als de vertaling klaar was klonk er dus een... vloek en een zucht, een vervloeking aan de vervalser, een verzuchting dat het werk klaar was.

Hetzelfde verhaal over de eerste vertaling van de Torah kwam in de 1^e eeuw, de tijd van de apostelen, uit de pen van de eerder genoemde Philo van Alexandrië. 'Wat een werk om de door God gesproken wetten te vertalen, met de opdracht er niets van af te doen, niets aan toe te voegen of te verplaatsen, maar de oorspronkelijke identiteit en vormgeving te bewaren'.³

Overigens zorgde ondermeer dit verhaal ervoor dat kerkvaders - als Augustinus - de Griekse vertaling van het Oude Testament als geïnspireerd beschouwden.

Wanneer Flavius Josefus de geschiedenis van het Joodse volk gaat navertellen, stelt hij aan het begin: ik zal de details in correcte volgorde vertellen. 'Ik heb immers beloofd zo door heel mijn werk heen te doen, niets toevoegend of, integendeel, weglatend'.⁴ Deze belofte moet vertrouwen in zijn geschiedschrijving wekken. Zijn bron wordt immers gevormd door de Geschriften van Israël. Dezelfde Josefus typeert tegenover de heidenen Apion de boeken van de wet, de profeten en de feestrollen. De Joden hebben de Schriften altijd hoog geëerd. 'Want ook al is er al een eeuwigheid voorbijgegaan, niemand heeft het gewaagd er iets aan toe te voegen of iets van weg te nemen of iets te veranderen. Aan elk van de Joden is het vanaf de eerste dag aangeboren deze als decreten van God te beschouwen, daarbij te blijven en daarvoor, zo nodig, gewillig te sterven' (*Contra Apionem* I 42). Hij heeft het dan niet over de vertaling, maar over de originele Hebreeuwse bijbelboeken.

Tussentijdse conclusie: in de tijd tussen de Testamenten, bij overschrijven en vertalen, wordt tegen 'toevoegen en weglaten' gewaarschuwd. Het geschrevene is het waard zorgvuldig bewaard te worden. Met goddelijke woorden mag niet geknoeid worden.

5. Knoeien en canon

Is hiermee, zoals een geleerde beweerde, 'die Kanonisatieformel' geboren?⁵ Van Unnik werpt tegen dat de rabbijnse literatuur geen soortgelijke woorden bevat die met canonvorming in verband staan.⁶ Toch noemt ook hij de Talmud Babli Megilla: achtenveertig profeten en zeven profetessen hebben geprofeteerd 'en zij hebben niets verminderd of vermeerderd aan wat in de Torah geschreven staat, behalve de voorlezing van de rol Esther'. Daarbij is de vraag of Purim, het feest waarop de Estherrol voorgelezen wordt, een gebod is (en er dus iets wordt toegevoegd), terwijl dit feest niet in de Torah vermeld is.

Door de rabbinen is over de implicaties van het verbod van Deuteronomium nagedacht. Hoe makkelijk kan de schrijver de tekst veranderen! Zoals wanneer een vlieg op het haakje van de *daleth* gaat zitten, zodat de inkt vervloeit en er een *resj* ontstaat. Stel je het overschrijven van Deuteronomium 6:4 voor: God is één, *echad*. Maar als de 'd' verandert in een 'r' staat er: God is, *acher*, een ander. Daarom mengt een schrijver een beetje vitriool door de inkt, zodat geen vlieg de landing overleven zal.

6. Bezwering in Openbaring

Het slot van de Openbaring bevat ook een soort vervloeking: 'als iemand er iets aan toevoegt, zal God hem *de plagen toevoegen* die in dit boek beschreven zijn; als iemand iets afneemt, zal God hem *zijn deel afnemen* van de levensboom en van de heilige stad, zoals die in dit boek beschreven zijn'. Bij beiden, het toevoegen en het wegnemen, hoort een vergelijkbare straf: een pak slaag (pak plaag) erbij of een deel zegen eraf.

Eén van de vragen bij het lezen is: wie is hier aan het woord? Is het Jezus Christus, een engel of Johannes?

- In vers 16 was Hij het: 'Ik, Jezus, heb mijn engel gestuurd om deze dingen bekend te maken voor de gemeenten'.
- In vers 17 reageren de Geest en de bruid: 'Kom!' Wel, in vers 20 blijkt uit hetzelfde werkwoord 'getuigen' als aan het begin van vers 18 dat Jezus Christus de spreker is. Niet Johannes, auteur van de boekrol, maar Jezus, spreker van de zich ontvouwende Openbaring. Hij 'getuigt tegenover een ieder die de profetie van dit boek hoort', nl. over het lot van wie toevoegt of wegneemt.

Dr. Erik de Boer is universitair docent klassieke talen aan de TU te Kampen en hoogleraar Geschiedenis van de Reformatie aan de VU te Amsterdam.

Noten:

1. Philo, *De specialibus legibus* IV 143.
2. Aristes 311.
3. Philo, *Mozes* II.6.34.
4. Josefus, *Antiquitates* I.17.
5. W. Bousset, *Die Religion des Judentums im späthellenistischen Zeitalter* (Tübingen, 1926), 148.
6. W.C. van Unnik, 'De la règle Μητε προσωθειναι μητε αφελειν dans l'histoire du canon', in: *Vigilae christianae* 3 (1949), 19 (1-36).

Verbondenheid

In Opbouw gaat Henk Algra in op het artikel van A.L.Th. de Bruijne in het Nederlands Dagblad over 'moeten moet', en op reacties daarop. De Bruijne heeft begrip voor kritiek op het 'moeten'. Tegelijk stelt hij duidelijk dat christenen moeten ophouden met 'religieus gepuber'. Als je geestelijk volwassen wordt, groei je over de allergie voor moeten heen.

T. Groenveld ■

Die uitspraak is een kolfje naar de hand van Henk Algra, die orthopedagoog is, en zich dus bezig houdt met opvoedings- en leerproblemen.

Eerst wijst hij erop dat we 'moeten' vaak niet ervaren als dwang. Bv. dat je in het verkeer rechts moet rijden. Dat is zo gewoon dat je het normaal vindt. Bovendien snapt iedereen die nadenkt dat het een puinhoop zou worden als er geen verkeersregels waren.

Kennelijk helpen argumenten om dat moeten toch minder als dwang te ervaren. Ook een overtuiging helpt kennelijk om de allergie te overwinnen. Goede gewoonten en stevige overtuigingen helpen niet alleen in het verkeer, maar ook op mijn werk, in de samenleving en in de kerk.

Een andere factor is *verbondenheid*. Die is er bij ouders: die *moeten* hun kinderen opvoeden. Voor de meeste ouders is dat echter vanzelfsprekend:

Wie zich met de ander verbonden voelt, ervaart het zorgen minder als moeten. Hoewel de zorg fysiek en emotioneel zwaar kan zijn (denk aan een gehandicapt kind of ziek ouders) wordt het minder als 'moeten' ervaren dan wanneer er sprake is van alleen een van buitenaf opgelegde zorgplicht.

Het is herkenbaar: allergie voor dat woordje 'moeten'.

Waar komt die allergie vandaan? In de emotionele ontwikkeling van kinderen zijn twee perioden waarin het moeten veel verzet oplevert: de peutertijd en de pubertijd. In de strijd tussen autonomie en afhankelijkheid hoor je de peuter zeggen: 'Ik ben twee en ik zeg nee!' Ook de puber wil eigen keuzen maken. 'Als het moet doe ik het niet.' Deze fasen horen erbij, al verschilt het gedrag van kind tot kind (...).

Bij kinderen kan het echter doorschieten: elke opdracht ervaren ze dan als dwang; ze zijn dan bang de controle te verliezen; en door oorzaken binnen of buiten het kind kan er weinig verbondenheid met anderen zijn. Het kind voelt zich buitenstaanders, bedreigd door anderen. Dat gedrag kan doorwerken, ook als zo'n kind volwassen is.

Zo zijn er volwassenen die opvallend veel moeite houden met regels en afspraken die ze niet zelf hebben

vastgesteld. In gesprekken klinkt vaak de moeite met relaties en het gebrek aan verbondenheid door. Ook in de kerk kom je deze mensen tegen. In hun woordkeus hoor je vaak het woord 'moeten'. Waarom moeten we dat nu weer zo doen, waarom moet er nu opeens dat gebeuren? Er wordt over 'wij' en 'zij' gesproken. Het kritische commentaar is een manier om toch nog enige controle uit te oefenen op de gang van zaken. De ander, ook in de kerk, wordt als een bedreiging gezien. En wordt dus weinig verbondenheid ervaren. In het pastoraat ligt de opdracht niet in de eerste plaats in het geven van sluitende antwoorden, maar in het zoeken naar (soms schaarse) momenten van verbondenheid.

Ook narcisme kan een rol spelen, dan ontbreekt verbondenheid per definitie.

Ook in de kerk kunnen onder de dekmantel dat niets moet en dat alles mag allerlei niet-christelijke motieven een grote rol spelen. Iets is goed als ik me er goed bij voel. Maar welke plaats heeft dan de verbondenheid met de ander? De allergie voor het moeten is eigenlijk een uiting van grote ik-gerichtheid.

In de kerk zijn twee valkuilen: je kunt verslaafd zijn aan het moeten (met andere woorden: als het maar volgens de regels gaat komt het allemaal wel goed), maar ook aan het niet-moeten.

Als reactie op het moeten is een trend: je gaat naar de kerk als je er zin in hebt, als het van binnen uit komt. Maar in Lucas 4 vers 16 lezen we dat Jezus volgens zijn gewoonte naar de synagoge ging. Uiterekend Jezus gaf dit voorbeeld! Als herder die bewogen was met zijn volk en een intense band had met Zijn Vader in de hemel. Er is dus niets mis met een goede gewoonte.

Goede gewoonten en een stevige overtuiging zijn belangrijke ingrediënten om onze allergie tegen het moeten te overwinnen. Maar het belangrijkste middel is de verbondenheid. Ik zet me ervoor in omdat ik mij verbonden voel.

Ds. Tonnis Groenveld is emerituspredikant van de Gereformeerde Kerk te Uithuizen en woont te Roodeschool.

Liedboek 364

‘Laat ons als Jezus’ jongren’

lied van de week

Onder de avondmaalsliederen die ons ter beschikking staan zijn er drie die specifiek gaan over het delen.¹ In deze liederen komt naar voren dat het gegeven feit dat wij in de viering van Maaltijd van de Heer delen in hetzelfde brood en dezelfde beker, ons erbij bepaalt dat wij álles wat wij ontvangen, moeten [willen] delen. Een van de drie is lied van de week voor zondag 11 oktober: ‘Laat ons als Jezus’ jong’ren nooit vergeten’.

A. de Heer ■

De inhoud van het lied is als volgt: Wij, volgelingen van Jezus, drinken bij het Avondmaal uit eenzelfde beker en eten van eenzelfde brood. Zo zijn wij verbonden tot één. Als wij ons, in ons samenleven, voor de armen en de zwakken geven, vervullen wij de wil van Jezus Christus. Mogen wij zo eensgezind zijn, geleid door de Goede Herder. Anders gezegd: Avondmaal vieren is geen individuele en incidentele gebeurtenis maar een kwestie van gezamenlijkheid die gevolgen heeft voor ons gedrag.

Johann Andreas Cramer

Lied 364 is een vertaling van ‘Das sollt ihr, Jesu Jünger, nie vergessen’ van Johann Andreas Cramer (1723-1788). Deze Johann Andreas Cramer, zoon van een predikant, volgde de voetsporen van zijn vader. Hij studeerde theologie in Leipzig, was achtereenvolgens predikant in Cröllwitz, Quedlinburg, Kopenhagen en Lübeck en vervolgens hoogleraar aan de universiteit van Kiel. Zijn loopbaan liet een duidelijke stijgende lijn zien, want zowel in Quedlinburg als Kopenhagen was hij hofprediker, in de laatste stad op verzoek van Friedrich V van Denemarken en op voorspraak van Friedrich Gotlieb Klopstock (die in Denemarken woonde en in hofkringen verkeerde).

Cramer was een taalvaardig mens. Dat uitte zich in artikelen en literair werk, in zijn vertaling van Chrysostomus en een eigen catechismus, en in spreekvaardigheid - hij was een bekend kanselredenaar. Cramer schreef een groot aantal gedichten en liederen (waaronder *Neue geistliche Oden und Lieder*, 1766-1775, en *Evangelische Nachahmung der Psalmen Davids und andere geistliche Lieder*, 1769). Verder redigeerde hij het gezangboek van Sleeswijk-Holstein (1780), waarin een kleine 300 van de

ruim 900 liederen van hemzelf waren. Hij was ook nauw betrokken bij de zogenaamde *Bremer Beiträge*, een weekblad dat officieel *Neue Beiträge zum Vergnügen des Verstandes und Witzes* heette en dat als doel had het eigen karakter van de Verlichting in Duitsland, de *Aufklärung*, te benadrukken.

Uit het bovenstaande komt Cramer naar voren als een zeer ontwikkeld persoon, gewend om zich in hoger kringen bewegen, literair actief en een hartelijk voorstander van de Duitse Verlichting. Ondertussen stond de kwaliteit van zijn literaire werk niet op bijzonder hoog niveau. Van alle liederen die hij schreef, heeft er eigenlijk maar één de tand des tijds doorstaan, ‘Das sollt ihr, Jesu Jünger nie vergessen’; het stond in het *Evangelisches Kirchengesangbuch* (nr. 159) en werd ook in het *Evangelisches Gesangbuch* weer opgenomen (nr. 221). Met oog op het *Liedboek voor de Kerken* vertaalde Ad den Besten het in het Nederlands. Overigens gaat het zowel in Duitsland als in Nederland om slechts drie coupletten van een groter geheel. In het *Compendium* merkt Den Besten op ‘Het maakt zo echter een buitengewoon consistente indruk’ en hij voegt daar fijntjes aan toe: ‘er zal wel niemand zijn, die verlangend is naar nog andere coupletten uit Cramers origineel’.

Johann Crüger

De melodie van dit lied uit de Verlichtingstijd stamt uit een andere periode; ze verscheen in 1640 in het *Neues vollkömmlisches Gesangbuch* van Johann Crüger. Crüger is vooral bekend van melodieën als ‘Nun danket alle Gott’, ‘Herzliebster Jesu, was hast du verbrochen’ of ‘Jesu, meine Zuversicht’ en als uitgever van hét gezangboek van de 17de eeuw, *Praxis pietatis*

melica. De melodie van ‘Das sollt ihr, Jesu Jünger, nie vergessen’ is een van de minder bekende. De melodie werd gecombineerd met een lied voor bij de maaltijd van Bartholomäus Ringwaldt (1530-1599), ‘Lobet den Herrn und dankt ihm Seine Gaben’ (*Evangelisches Kirchengesangbuch* 375, *Evangelisches Gesangbuch* 460). In het *Evangelisches Gesangbuch* is ook een nieuwer lied bij deze melodie te vinden, nl. ‘Dank sei dir, Vater, für das ewge Leben’, een avondmaalslied van Maria Luise Thurmair (geb. 1921); met die tekst is de melodie weer in de Duitse Rooms-katholieke liedbundel *Gotteslob* en de Rooms-katholieke én de protestantse gezangbundel van Zwitserland. In het *Compendium* is Willem Vogel vrij kritisch over de combinatie van deze Crügermelodie met de vertaling van Ad den Besten, omdat ze zich moeilijk leent ‘voor een andere (vroom betogende) tekst’, dat wil zeggen een andere dan ‘Lobet den Herrn und dankt ihm Seine Gaben’. Ik volg Vogel daarin overigens niet. De melodie van Crüger staat in D-dorisch. Ze is verwant aan het melodietype uit het Geneefse Psalter², maar kent geen rusten tussen de regels.

Gebruik

‘Laat ons als Jezus’ jong’ren nooit vergeten’ is in de eerste plaats een avondmaalslied. De diaconale notie leidt ertoe dat het ook op ander moment gezongen kan worden, bijvoorbeeld als collectelied (als de collecte een overduidelijk diaconaal doel heeft), of als het gaat over het diaconale leven van de kerk.

Anje de Heer is musicus en publicist liturgie en kerkmuziek. Zij verzorgt voor de deputaatschappen Eredienst en Kerkmuziek het Steunpunt Liturgie.

Noten:

1. De liederen zijn: uit het *Liedboek* 349, 350, 354, 356, 358, 360, 364, 365, uit het *Ger. Kerkboek* 125-128.
2. Regel 3 is bijvoorbeeld gelijk aan de vierde regel van psalm 90, afgezien van de cis aan het begin.

Donatus
verzekert vertrouwd

Donatus verzekert kerkgebouwen en alles wat daarbij hoort. Zoals doopvonten, kanselbijbels en orgels. Ook voor vrijwilligers en werkers in kerkelijke dienst hebben we passende verzekeringen. Donatus is een betrokken specialist. Klein genoeg om u persoonlijk van dienst te zijn. Groot genoeg om met een gerust hart uw verzekeringsbelangen aan toe te vertrouwen. Donatus is een onderlinge verzekeringsmaatschappij zonder winstoogmerk. Samen met u zorgen we ervoor dat wat waardevol is, behouden blijft voor onze kinderen en hun kinderen en hun kinderen...

Donatus

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700